

Petra Kanasugi, Martin Tírala (ed.)

Odrazy vesmíru v nás

Odrazy vesmíru v nás

Petra Kanasugi, Martin Tírala (ed.)

Recenzovali: Veronika Abbasová (Univerzita Palackého v Olomouci)

Miriam Löwensteinová (Univerzita Karlova)

Tato publikace byla vydána s laskavou podporou Japan Foundation.

JAPANFOUNDATION

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2025

Redakce Alena Machoninová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2025

Editors © Petra Kanasugi, Martin Tírala, 2025

Cover image © Jaromír Brabenec, heirs

Zdenka Švarcová photograph © NKC – gender věda

ISBN 978-80-246-6147-6

ISBN 978-80-246-6225-1 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Úvod: odrazy vesmíru v nás	7
INSPIRACE A ÚTĚCHA V JAPONSKÉM JAZYCE	15
Hranice multiversa v nás	16
Model ukotvené kognice a konstrukce s formálními substantivy	37
Sémantické mapy a jejich užití pro zkoumání jazyka	52
Kokoro v nás – verbální obraz vnitřního světa	65
Zjevné a skryté významy japonských jmen	81
INSPIRACE A ÚTĚCHA V JAPONSKÉ LITERATUŘE	95
Trvalá hodnota Gendži monogatari viděna skrze jeho parafráze	96
Poetika večného v diele Nišiwakiho Džunzaburóa	108
Přátelství ve světě skutečném a literárním	122
Smyslové vnímání v tvorbě Mišimy Jukia	142
Míjející se vesmíry murakamiovských hrdinů	153
INSPIRACE A ÚTĚCHA V JAPONSKÉ KULTUŘE	167
Odrazy vesmíru v poézii majstra Dógena	168
„Nebesa“ v politicko-náboženském prostoru Japonska v raném středověku: srovnání s Evropou	187
Vesmír v nás jako první virtualita – <i>Išin denšin</i>	199
Trojrozměrný model v estetice Kukiho Šúzóa	208
Jak voní Japonsko: olfaktorická kultura v současném Japonsku	222
Slova Zdenky Švarcové	237
Profesorka Švarcová a její klíčové publikace	241

Seznam použité literatury	243
Autoři	256
Summary	260
Rejstřík	266

Úvod: odrazy vesmíru v nás

Petra Kanasugi, Martin Tirala

Tato publikace byla vydána s laskavou podporou Japan Foundation.

Vědecká studie *Vesmír v nás* profesorky Zdeňky Švarcové vzbudila v roce 1999, kdy byla poprvé publikována, různé reakce: Na jedné straně nadšení z toho, že se někomu podařilo systematickým způsobem popsat lidské smysly a jejich vztah k jazyku a literatuře, vytvořit přehledný sémiotický model aplikovatelný z japonského prostředí na jakoukoli jinou kulturu, nebo dokonce kromě zraku, sluchu a dalších vjemů odhalit zcela nový smysl, který autorka označila jako „um“. Na druhé straně se někteří zájemci o tuto publikaci v textu pro jeho komplikovanost ztráceli, případně jej přes upřímnou snahu příliš nepochopili. Někteří z nás se s *Vesmírem v nás* setkávali ještě před jeho vydáním na přednáškách prof. Švarcové během studia japanologie na FF UK. Reakce studentů byly velmi podobné těm, které měla po knižním vydání této studie odborná veřejnost.

Tato pro někoho enigmatická, a pro někoho naopak naprosto přehledná kniha zůstala v myslích nás všech, kteří se dodnes věnujeme studiu Japonska a jeho kultury, jako něco, co nás určitým, mnohdy nepopsatelným způsobem ovlivnilo. V první řadě je to asi samotná představa, že lze v duchu sémiotiky schematicky popsat proces vnímání a zpracování vnímaného v mysli člověka, navíc v trojrozměrných modelech, které spolu úzce souvisejí. Současně bylo překvapivé, že tento komplikovaný, západní sémiotikou inspirovaný model vycházel ze studia japonského jazyka a literatury. Navíc, v případě literatury se jedná převážně o literaturu klasickou a předmoderní, včetně kondenzované básnické formy *haiku*. Jen těžko si lze představit něco tak vzdáleného jako poezie *haiku* a robustní trojrozměrný sémiotický model. To, že se profesorka Švarcová odhodlala právě k rozboru japonské poezie, je dáno i vlivem prostředí, z něhož

vycházela. Česká japanologie byla založená na filologickém přístupu, který byl silně ovlivněn pražským strukturalismem. Japanologie stojící na strukturalistických základech vždy kladla důraz na studium jazyka a literatury. Tento přístup se však rozšířil také do oblasti studia japonských dějin, myšlení, společnosti a šířeji k tomu, co nazýváme japonskou kulturou a co bývá dnes začleňováno do tzv. areálových studií.

Profesorka Švarcová, dlouholetá členka Pražského lingvistického kroužku, je japanoložkou působící v mnoha odborných disciplínách. Věnovala se lingvistice a výuce japonského jazyka (*Česko-japonská konverzace*, I–III, 1992–1993), je literární historičkou (*Japonská literatura 712–1868*, 2005), literární kritičkou a odbornicí na japonské tradiční divadlo (*Legenda Komači*, 2019). Zároveň je také významnou překladatelkou klasické (Izumi Šikibu: *Žávoje mlhy*, 2002; Issa Kobajaši: *Můj nový rok*, 2004; Ono no Komači: *Do slov má láska odívá se*, 2011; Saigjó: *Odstíny smutku*, 2013) i moderní literatury (Haruo Umezaki: *Bláznivý drak*, 1982; Jasunari Kawabata: *Příběh z dolního města na řece*, 1984; Kunio Cudži: *Letní pevnost*, 1985; Osamu Dazai: *Člověk ve stínu*, 1994). Věnuje se také překladům odborné literatury (Minoru Watanabe: *O podstatě japonského jazyka*, 2001). Záběr profesorky Švarcové je ovšem mnohem širší, v duchu a tradicích české japanologie, což ostatně dokládá i její studie *Vesmír v nás*. Přesahy, které jsou pro její práci typické, lze do značné míry pozorovat i v konceptu naší monografie. Již samotný fakt, že všichni, kteří svými kapitolami do této monografie přispěli, jsou jejími žáky, či alespoň byli její prací ve své profesní kariéře nějakým způsobem ovlivněni, je pozoruhodný. To je ostatně jedna z nejdůležitějších rolí profesorky Švarcové, je mimořádně nadanou pedagožkou, bez jejíhož působení po sametové revoluci v roce 1989 by se vývoj zkoumání Japonska a jeho kultury jistě ubíral zcela jinou cestou. A to nejen na její mateřské Univerzitě Karlově, ale i na Palackého Univerzitě v Olomouci, kde by současná japanologie nejspíš ani neexistovala.

U příležitosti 80. narozenin profesorky Švarcové jsme v únoru 2022 za podpory nadace Japan Foundation na Filozofické fakultě UK uspořádali konferenci, na niž jsme pozvali všechny kolegyně a kolegy, kteří v té době působili na japanologických pracovištích v České a Slovenské republice. Tematicky jsme veškeré příspěvky svázali právě s prací *Vesmír v nás*. Kromě toho, že se z celé konference vyvinulo velice příjemné a plodné setkání, celý projekt později vedl k sepsání většiny kapitol této knihy. Během editace jednotlivých kapitol jsme pak přizvali i další odborníky, kteří se konference zúčastnit nemohli, a vznikla tak tato monografie, reflektující *Vesmír v nás* z mnoha úhlů pohledu.

Kapitoly v *Odrazech vesmíru v nás* jsme pod vlivem profesorskiny studie *Vesmír v nás* rozčlenili na část věnovanou japonskému jazyku a lingvistice a nazvali ji *Inspirace a útěcha v japonském jazyce*, na část vyčleněnou na bádání v oblasti japonské literatury nazvanou *Inspirace a útěcha v japonské literatuře*. Přidali jsme ještě třetí část, *Inspirace a útěcha v japonské kultuře*, v níž lze stejně jako v pracích profesorky Švarcové pozorovat přesahy do různých oblastí japonského areálu, jako je například japonské myšlení, japonská historie, estetika nebo společnost.

První kapitola *Hranice multiversa v nás* vychází z teorie obrazových schémat (*image schema theory*), jež je součástí širšího spektra teorií moderní kognitivní lingvistiky. Jiří Matela v ní usouvztažňuje smyslové funkce se základními konceptuálními mechanismy a identifikuje obrazová schémata *mono*, *koto* a *tokoro*, jež plní základní sémantické i estetické funkce v japonském jazyce. Jako výkladové konstrukty tato schémata přispívají k analýze a popisu lexikálních, gramatických i textových jevů, a mohou sloužit jako styčný prvek při propojování kognitivně lingvistického modelování japonského jazyka se sémiotickým modelem funkce F12, představeným v knize Zdenky Švarcové *Vesmír v nás*.

Ve druhé kapitole *Model ukotvené kognice a formální substantiva* Petra Kanasugi přímo navazuje na předcházející kapitolu, představuje proces schematizace, který ukazuje na příkladu tří formálních substantiv – *tokoro*, *mono* a *koto*. Definuje schematický význam jednotlivých substantiv a sleduje, jakým způsobem daná obrazová schémata ovlivňují význam konstrukcí, které se liší právě a pouze v použitém substantivu: *ADĚ FS ga aru* a *to iu FS da*. Cílem je ukázat, jak archetypy ukotvené v naší tělesné zkušenosti figurují na velmi abstraktní schematické rovině v jazykových konstrukcích.

Třetí kapitola *Sémantické mapy a jejich užití pro zkoumání jazyka* se zabývá užitím sémantických map v jazykovědě. Vít Ulman zde vysvětluje podstatu sémantických map včetně jejich výhod a nevýhod a následně ilustruje jejich užitečnost na příkladu originálních sémantických map popisujících širokou paletu funkcí, jež bývají obvykle kódovány dativem, lokativem, instrumentálem či akuzativem.

Ve čtvrté kapitole *Kokoro v nás – verbální obraz vnitřního světa* Tereza Nakaya představuje výsledky kognitivně-etnolingvistického bádání spojeného s rekonstrukcí verbálního obrazu japonského vnitřního světa kokoro. Jazykový obraz rekonstruuje prostřednictvím kognitivně-sémantické analýzy dvou druhů jazykových dat japonského jazyka (data systémová a data textová). Nejprve je představen polysémní japonský lexém *kokoro*, dále vnitřní významová struktura pojmu kokoro a v závěrečné části fenomén kokoro.

Pátá kapitola *Žjevné a skryté významy japonských jmen* přibližuje proces pojmenování dítěte v současném Japonsku. Ivona Barešová v ní představuje kritéria, která v poslední době hrají při výběru, respektive vytváření jména klíčovou roli, a na konkrétních příkladech demonstruje, jaké informace ve vztahu k pojmenovanému lze vyčíst z jeho zvukové podoby, ze znaků, jimiž je zapsáno, i z počtu tahů, které tyto znaky obsahují.

V šesté kapitole *Trvalá hodnota Gendži monogatari viděna skrze jeho parafráze* Marek Mikeš zkoumá důvody, proč je patrně nejslavnější dílo klasické japonské literatury *Gendži monogatari* setrvale oblíbeným zdrojem literárních i jiných parafrází. V reakci na popis fungování literární tradice ve *Vesmíru v nás*, se zamýšlí nad čtyřmi vybranými parafrázemi tohoto klasického díla a nad rozmanitostí hodnot, které z *Gendži monogatari* čerpají tvůrci jeho parafrází. Kapitola si přitom klade za úkol rámcově zodpovědět otázku, které hodnoty činí *Gendži monogatari* pro různá zpracování dlouhodobě relevantním.

Sedmá kapitola se zabývá poetikou věčnosti v díle japonského básníka Nišiwakiho Džunzaburóa (1894–1982). František Paulovič v ní analyzuje, jak Nišiwaki ve svých básních opakovaně využívá estetické a metonymicko-metaforické obrazy věčnosti (*eien* 永遠), což výrazně přispívá k jeho jedinečnému poetickému stylu. Téma věčnosti se objevuje v různých obdobích Nišiwakiho tvorby, od experimentálních textů dvacátých let až po poválečné období, kdy se stává dominantním motivem. František Paulovič zkoumá, jak Nišiwaki propojuje věčnost s lidskou existencí, smutkem a krásou a jak jeho dílo reflektuje vlivy evropské avantgardy, čínské a japonské literární tradice. Zdůrazňuje přitom Nišiwakiho schopnost harmonizovat protikladné reality a jeho přístup k poetickému vyjádření tragické metafyziky lidského bytí.

V osmé kapitole *Přátelství ve světě skutečném a literárním* Lukáš Bruna zkoumá prameny vztahující se k Barboře Markétě Eliášové, jedné z prvních českých cestovatelek, kterou uchvátilo Japonsko. Mezi lety 1912 a 1929 ho navštívila čtyřikrát a často o něm psala. Eliášová byla výjimečná jak ve svých cestovatelských, tak literárních aktivitách. Na rozdíl od mnoha svých kolegů vedla v Japonsku bohatý společenský život a navázala kontakty s významnými osobnostmi, včetně spisovatelky Amino Kiku. Jejich hluboký a důležitý vztah dokládá vzájemná korespondence, deníkové zápisky Eliášové a několik povídek Kiku, v jejichž protagonistkách lze rozpoznat obraz Eliášové.

V deváté kapitole se Dita Nymburská zaměřuje na smyslové vnímání v tvorbě japonského spisovatele Mišimy Jukia (1925–1970). Autorka analyzuje Mišimovy pochybnosti o schopnosti slov zachytit lidskou

zkušenost a jeho přesvědčení, že jazyk je nedokonalý nástroj pro vyjádření reality. Mišima, ovlivněný zenovým buddhismem a teorií *juišiki*, často zpochybňoval existenci objektivního světa a věřil, že skutečnost je pouze produktem lidského vědomí. Kapitola se také zabývá Mišimovou metaforikou, která často odkazuje na zrakové vjemy, ale významnou roli hraje i hmat. Autorka zkoumá, jak Mišima využívá obraznou řeč k vyjádření estetických a smyslových prožitků a jak jeho dílo reflektuje jeho vnímání světa a sebe sama.

Desátá kapitola z pera Tomáše Jurkoviče se zabývá vesmírnými motivy v díle Murakamiho Harukiho. Autor analyzuje, jak Murakami využívá vesmírné prvky k vyjádření izolace a osamělosti svých postav. Hrdinové jeho románů často pociťují, že jsou jako vesmírná tělesa kroužící po odlišných oběžných drahách, které se jen zřídka protnou. Jurkovič zkoumá konkrétní příklady těchto motivů v Murakamiho dílech, jako jsou *Sputnik, má láska, Pinball 1973* a *Tancuj, tancuj, tancuj*. Zamýšlí se nad tím, jak Murakamiho postavy hledají způsoby, jak překonat svou izolaci a navázat kontakt s ostatními, často prostřednictvím symbolických „kosmických lodí“. Tomáš Jurkovič rovněž analyzuje vztahy mezi Murakamiho hrdiny a jejich rodinami, zejména otci, a jak tyto vztahy ovlivňují jejich životy a rozhodnutí.

V jedenácté kapitole *Odrasy vesmíru v poezii mistra Dógena* představuje Zuzana Kubovčáková osobnost, ale především básnické dílo mistra Dógena (1200–1253), zakladatele zenové školy Sótó. Dógenův bohatý literární odkaz se dochoval v několika sbírkách a básně představené v tomto textu se skládají ze dvou prezentovaných souborů: ze sbírky japonských básní Mistra Dógena *Dógen zendži wakašū* a z čínsky psaných textů *Rozsáhlé poznámky Mistra Dógena, Eihei koroku*. Těžiště této práce spočívá v překladech a komentářích jak Dógenových japonských básní *waka*, tak čínských básní *kanši*. Na příkladech Dógenovy lyriky Zuzana Kubovčáková ilustruje, jak tento zenový mistr tvořil, psal a hlavně vnímal a reflektoval svět kolem sebe. Dógen ve svých básních kromě lyrického popisu světa přírody, který ho obklopoval, používal výrazy a prostředky z buddhistických textů a také obrazy a podobenství ze sbírek *kóanů* starších čínských mistrů a učitelů. Dógenovy básně, stejně jako jeho ostatní literární díla, jsou proto pokladnicí zenové moudrosti a poezie předávané v nepřerušené linii mistrů a patriarchů.

Dvanáctá kapitola, jejímž autorem je David Labus, „*Nebesa*“ v *politicko-náboženském prostoru Japonska v raném středověku: srovnání s Evropou* se zamýšlí nad faktory, které přispívaly k relativně klidnému procesu prvotní mocenské integrace – zformování panovnického dvora v Japonsku

ve 3.–8. století. Rozebírá jak faktory vnější – např. vztah s kontinentem –, tak vnitřní, a to doktrinální, politické a kulturní. Všímá si souvislosti mezi politickým a spirituálním vývojem a sleduje i interakci hlavních duchovních tradic – šintó a buddhismu mezi sebou. Pro zajímavost autor přidává i letmé srovnání s příkladem Evropy, která se v některých aspektech jeví protikladně. V závěru konstatuje, že ve sledovaném období byly predominantní politické pragmatické motivy, význam doktrinálních či náboženských byl relativně menší.

Třináctá kapitola *Vesmír v nás jako první virtualita* nahlíží na publikační činnost profesorky Zdenky Švarcové z hlediska její zábavnosti a snaží se jí poskytnout obecné uznání, které si zaslouží. Spojuje představu Švarcové o „kosmu v nás“ a její teorii hodnocení literatury prostřednictvím funkce „F12“, včetně unikátního pojetí smyslu vycházejícího z japonského konceptu 覚 *kaku*. Jejich aplikací na dějiny klasické literatury studie identifikuje její zvláštní smysl pro paralelní prostor mimo realitu, který Ivan Rumánek označuje jako „virtuální realitu“ klasické japonské literatury.

Čtrnáctá kapitola Martina Tiraly se zabývá trojrozměrným modelem estetiky Kukiho Šúzá, významného japonského estetika a filozofa první poloviny 20. století. Kuki Šúzó ve svém díle *Struktura iki* (1930) analyzuje tradiční japonský estetický ideál *iki*, který je spojen s městskou kulturou období Edo. Tento ideál zahrnuje koketnost, hrdost a rezignovanost a je charakterizován jako transcendentální možnost, která udržuje napětí a erotickou přitažlivost ve vztazích. Kuki vytváří trojrozměrný model, který zahrnuje další estetické ideály jako *džóhin* (vznešenost), *gehin* (vulgárnost), *hade* (křiklavost), *džimi* (nevýraznost), *šibumi* (rafinovanost) a *amami* (přímočarost). Tento model umožňuje komplexní analýzu vkusu a estetiky v japonské kultuře. Dále se Martin Tirala ve své kapitole věnuje i Kukiho cestě od evropské filozofie k japonské tradici a Kukiho snaze vytvořit univerzální koncept estetiky, který by vyvažoval západní myšlení.

Poslední kapitola, jejímž autorem je Jan Sýkora, *Jak voní Japonsko: olfaktorická kultura v současném Japonsku* se věnuje čichu. Ačkoli je čich jedním z nejvyvinutějších smyslů člověka, nebývá náležitě doceněn a většina lidí by byla ochotna obětovat ho jako první v případě, že by se měla jednoho ze smyslů vzdát. Čich hraje v lidském životě naprosto nezastupitelnou roli. Pomocí čichových vjemů si vytýčujeme osobní hranice, vyjadřujeme svůj sociální status, registrujeme domnělé či skutečné nebezpečí, případně ověřujeme sexuální způsobilost potenciálního partnera. Jsou však jednotlivé pachy a vůně součástí univerzální, všeobecně

sdílené olfaktorické kultury, nebo naopak představují jedinečnou formu sémiotické komunikace srozumitelné výhradně v kontextu daného kulturního a společenského rámce? Kapitola analyzuje specifické rysy japonské olfaktorické kultury včetně jazykových prostředků, které se používají v japonštině pro popis pachových vjemů, a poukazuje na vysokou míru znečištění životního prostředí v důsledku umělé převoněnosti.

Samotný závěr monografie patří profesorce Švarcové. Jde o přepis závěrečné řeči, kterou pronesla na konferenci, jež stála na začátku celého procesu vzniku této knihy.

Inspirace a útěcha v japonském jazyce

Hranice multiversa v nás

Obrazová schémata MONO, KOTO a TOKORO jako klíčové prvky japonského jazyka

Jiří Matela

1. Úvodem: sémiotický „vesmír“ vs. kognitivní „vesmír“

Studie Zdenky Švarcové *Vesmír v nás* (1999) je cenným zdrojem reflexe poznání nejen japonského jazyka, ale také vztahu jazyka, vnímání a kognice v širším slova smyslu. Slovní spojení „vesmír v nás“ je přitom zjevně metaforické. Proponenti kognitivních přístupů ke zkoumání metafor – především tzv. teorie konceptuální metafory – upozorňují na skutečnost, že jednou z vlastností metafory je zvýrazňovat až *vnucovat* určitou perspektivu, utvářet obrazy, a naopak skrývat jisté aspekty pojmu, o němž je řeč (např. Lakoff a Johnson 2002, 22; Kövecses 2010, 92 aj.). Metafora „vesmíru“ tak implikuje absenci hranic, jak také naznačuje užití výrazu *mugen* 無限 ve vztahu k mysli (*kokoro* 心):

Uvědomíme-li si, že orientace člověka ve světě – jakkoli složitá – je zprostředkována srozumitelně definovanou funkcí **zrak-hmat-čich-čuch-sluh-MLUV**, a budeme-li předpokládat v této funkci řád nebo řády (jednotu, dialektiku, hierarchii), získáme spolehlivé vodítko pro modelování „bezmezných myslí“. (Švarcová 1999, 30, tučně v originálu)

Model funkce F12 je modelem sémantickým, respektive sémiotickým, nikoliv kognitivním. Jeho účelem je popsat interakci a systematizaci smyslů a smyslových vjemů s jazykovými znaky v konkrétním kulturním ukotvení – japonském – při tvorbě významů. Je tedy vhodné na něj nenahlížet jako na konstrukt modelující procesy lidské kognice. Nicméně, má-li být takto popsán „vesmír v nás“ postaven na interakci („vnějších“ a „vnitřních“) smyslů a vyústit v tvůrčí prožívání textů (mluvených či

psaných, běžných či literárních...), musíme na základě poznatků kognitivních věd připustit, že cesta od smyslového vjemu k porozumění, tedy k významu, není přímá.

V této kapitole se pokusíme přiblížit jeden konkrétní výsek kognitivní roviny vnímání a prožívání světa tak, jak jej modelují moderní teorie kognitivních věd, především pak teorie tzv. obrazových schémat (*image schema theory*). Navrhujeme tři specifická obrazová schémata, jež saturují základní významy jazykových znaků v japonštině, abychom se následně pokusili o syntézu tohoto kognitivního modelu se sémiotickým modelem funkce F12. Ve druhé podkapitole přiblížíme standardní pojetí smyslového vnímání v moderních kognitivních (neuro)vědách. V podkapitole třetí představíme základní východiska teorie obrazových schémat, která pak v podkapitolách čtyři a pět rozšíříme o návrh tří základních obrazových schémat vázaných na systém japonského jazyka, a to včetně ukázky aplikace na vybrané lexikální jednotky, gramatické kategorie i analýzu konkrétních textů. Náplní šesté podkapitoly bude pokus o přenesení tří popsaných obrazových schémat na vybrané složky modelu F12. Závěrečná sedmá podkapitola shrne klíčové poznatky a nabídne některé typologické důsledky pro představenou teorii, a to s ohledem na v lingvistice obecně přijímaná východiska jazykové relativity.

Hlavním cílem této kapitoly je vytvořit teoretické přemostění sémiotického modelu Zdenky Švarcové a teorií moderní kognitivní lingvistiky se zvláštním zřetelem na teorii obrazových schémat, jež je součástí mnoha dalších přístupů k (nejen) jazykovému významu. Takové přemostění má rovněž ambice posloužit jako východisko pro další kognitivně orientované přístupy k analýze jazykových jevů především japonského jazyka. Jelikož se tento příspěvek explicitně hlásí k tradici moderních kognitivních věd, které akcentují mj. tělesné ukotvení kognitivních jevů, je namístě představit kanonický pohled na vztah smyslů a smyslových vjemů k obecným fyzickým (anatomickým) a kognitivním procesům lidského těla. To je naším záměrem v následující podkapitole.

2. Od smyslového vjemu do nitra „vesmíru“

Klinické poznatky naznačují, že proces prožívání vnějšího světa v našem nitru sestává z několika fází. Konkrétně jde o fázi smyslového vjemu (*kankaku* 感覚), následně fázi percepce (*čikaku* 知覚) a vyústění ve fázi kognice (*ninči* 認知). **Smyslový vjem** je chápán jako přenos senzorické informace – neurální aktivace receptorů určitého orgánu (oka, ucha,

jazyka, kůže atp.) v reakci na vnější stimul. Tímto stimulem může být např. odraz fotonů o určité vlnové délce, jež dopadá na sítnici oka, vzduchem procházející akustické vlnění, jež dopadá na ušní bubínek apod. **Percepce** je pak proces selekce a integrace smyslového vjemu, který vede k uvědomění si (*džikaku* 自覚) a třídění smyslových dat. V této fázi dochází mj. k identifikaci zdroje podnětu. Ikegami a Morija (2012, 8) poukazují na „pasivní“ charakter smyslového vjemu oproti „aktivnímu“ charakteru percepce.¹ Na percepci lze nahlížet také jako na přenos senzorické informace sítí dlouhých axonů z periferních nervů do centrální nervové soustavy, tj. míchy a následně mozku (Kandel 2007, 58–59). Konečně **kognice** představuje fázi, kdy jsou percepční informace kategorizovány, posuzovány a mimo jiné též dávány do souvislosti s volbou vhodné odezvy. Právě odezvou je pak řetězec konkrétní fyzické zkušenosti uzavřen a vnějšímu podnětu je přisouzen význam (*imi* 意味).

Celý proces vnímání je komplexní a integrovaný, tj. celistvý (odkažme zde na *gestalt*, klíčový pojem moderních kognitivních věd), nicméně jeho jednotlivé fáze lze identifikovat například skrze různé typy narušení. Člověk může být slepý z hlediska percepce, přestože jeho oči (zornice, sítnice, rohovka atd.) mohou být funkční bez narušení a stimuly ve fázi smyslového vjemu řádně přijímají. Celá řada poruch a nemocí smyslového vnímání je dnes již známá a klinicky zkoumána nejen v rámci neuropatologie.

To, co je pro člověka „smysluplné“, tedy to, co stojí v základu našeho „smyslového bytí“, se formuje z matérie smyslových vjemů skrze percepci v naší kognici, kterou nevnímáme jako orgán či jako *locus*, nějaké místo v rámci našeho organismu, nýbrž jako komplex funkcí a procesů, jež mají tělesnou bázi, a přitom tvoří jádro našeho nemateriálního, duševního života. Právě zde vznikají pojmy (koncepty), rodí se obrazy, imaginace a kreativita. Uchopení a popis lidské kognice je předmětem zkoumání filozofů, psychologů, neurovědů a dalších představitelů kognitivních věd. V následující podkapitole představíme jeden z teoretických nástrojů, který se pro tyto účely od konce osmdesátých let 20. století využívá: obrazová schémata.

1 Zatímco proces smyslového vjemu lze v japonštině ilustrovat např. konstrukcí 音が聞こえる (je slyšet zvuk), proces percepce lze ilustrovat konstrukcí 音を聞く (slyším zvuk).

3. Obrazová schémata jako jeden ze základních kognitivních mechanismů

Kognitivní lingvisté a kognitivní vědci obecně ve snaze prozkoumat a popsat mechanismy, jimiž se fyzická zkušenost² se světem přenáší do lidské kognice, kde je zpracovávána a přetvářena v náš konceptuální systém, myšlení a vůbec duševní život, zavádějí celou řadu pojmů a výkladových konstruktů. Mezi tyto pojmy patří KATEGORIZACE (a pojetí kategorií), ABSTRAKCE a SCHEMATIZACE, KONSTRUOVÁNÍ a PERSPEKTIVIZACE a mnoho dalších. Některé pojmy jsou v teoriích dále členěny či hierarchizovány, případně jsou využívány jako stavební prvky složitějších procesů, jakými jsou (konceptuální) METAFORA, METONYMIE, MENTÁLNÍ PROSTORY, KONCEPTUÁLNÍ INTEGRACE (*blending*), KONCEPTUÁLNÍ RÁMCE (*frames*) a domény aj.³ Pole výzkumů je nesmírně rozsáhlé, a proto není překvapivé, že různí badatelé často zavádí různé pojmy pro výklad stejného či podobného jevu. Teorie popisující lidskou kognici a její vztah k jazyku pak spíše než sladěný celek představují různorodé „hnutí“. V jednotném paradigmatu moderní kognitivní lingvistiky je přitom navzdory vzájemné různorodosti udržuje příklon ke dvěma klíčovým teoreticko-filozofickým závazkům, které v roce 1990 formuloval George Lakoff: závazek zevšeobecnění (*generalization commitment*) a závazek kognitivní (*cognitive commitment*). První z nich vede badatele k hledání obecných principů, platných pro kognici a jazyk na všech úrovních zkoumání. Druhý nabádá k hledání a zavádění takových pojmů a výkladů, jež nebudou v rozporu s obecnými poznatky o lidské kognici, získanými z výzkumů jiných kognitivních věd (např. z výzkumů neurofyzologie mozku, kybernetiky aj.). Zatímco první je vyjádřením postoje „antimodularismu“, druhý reprezentuje snahu o empirický přístup k tělesnosti lidské kognice. Jinými slovy, od zaváděných explanačních konstruktů a pojmů se očekává, že budou psychologicky a fyziologicky realistické, a to bez ohledu na úspornost či „elegantnost“ výsledného aparátu.

Významným pojmem, zavedeným do kognitivních věd americkým filozofem Markem Johnsonem, je tzv. **obrazové schéma** (*image schema*).⁴

2 Zmiňujeme zde „fyzickou zkušenost“, ale náš vnitřní „vesmír“ je současně z velké části formován též zkušeností kulturně-sociální.

3 Pro přehled klíčových pojmů a teorií moderní kognitivní lingvistiky viz např. Evans a Green (2006), Evans (2007), Geeraerts a Cuyckens (2007) aj.

4 V některých českých zdrojích lze narazit na ekvivalentní pojem „představové schéma“.

Pojem samotný je předmětem diskusí a je neustále rozvíjen. Johnson sám jej uvádí následovně:

[...] human bodily movement, manipulation of objects, and perceptual interactions involve recurring patterns without which our experience would be chaotic and incomprehensible. I call these patterns "image schemata", because they function primarily as abstract structures of images. They are gestalt structures, consisting of parts standing in relations and organized into unified wholes, by means of which our experience manifests discernible order. When we seek to comprehend this order and to reason about it, such bodily based schemata play a central role. (Johnson 1987, xix)

Obrazová schémata tedy lze charakterizovat jako velmi rudimentární kognitivní struktury, jež vycházejí z naší opakované konkrétní fyzické zkušenosti s prostředím a formují se skrze generalizaci a abstrakci. Jedná se přitom v mnoha případech o struktury multimodální v tom smyslu, že ona výchozí zkušenost s prostředím je nejčastěji výsledkem souběhu různých smyslových vjemů. Zkušenost je však nejen zdrojem obrazových schémat, ale současně též jejich důsledkem – má-li pro nás být smysluplnou. Johnson (1987, 29) uvádí:

[...] in order for us to have meaningful, connected experience that we can comprehend and reason about, there must be pattern and order to our actions, perceptions, and conceptions. A *schema* is a recurring pattern, shape, and regularity in, or of, these ongoing ordering activities. These patterns emerge as meaningful structures for us chiefly at the level of our bodily movements through space, our manipulation of objects, and our perceptual interactions. (Kurziva v originálu.)

Příkladem obrazového schématu je schéma VERTIKALITA (UP–DOWN, *džóge* 上下). Gravitace zajišťuje, že nezajištěné objekty padají k zemi. S ohledem na asymetrickou vertikální osu lidského těla jsme nuceni se sehnout, abychom dosáhli na spadlé objekty, shlédnout dolů na spadlé objekty, vzhlédnout nahoru k objektům, jež spadlé nejsou apod. Právě tento druh zkušenosti podmíněné fyzikálními vlastnostmi prostředí i evolučně danými fyziologickými vlastnostmi našich těl dává vzniknout obrazovým schématům. (Evans 2007, 106) Literatura na toto téma uvádí celou řadu konkrétních obrazových schémat, veškeré výčty jsou však vždy nutně pouze ilustrativní. Příkladem je také tab. 1.